

AYNUR HACIQƏDIRLI

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Türkdilli əlyazmaların tədqiqi şöbəsinin Böyük elmi işçisi

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

ABŞ: MILLI TƏHLÜKƏSİZLİK DOKTRINALARI FÖVQƏLDÖVLƏTÇİLİK PRINSIPLƏRİ KİMİ

Açar sözlər: strategiya, doktrina, konsepsiya

Ключевые слова: стратегия, доктрина, концепция

Key words: strategy, doctrine, concept

Yeni dünya düzümü və onun istiqamətləndirilməsini araşdırarkən, diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri də Birləşmiş Ştatların “strateji sabitlik” konsepsiyasından uzaqlaşmasıdır. Bu hansı mənanı kəsb edir? Bu, hər şeydən əvvəl, geniş miqyaslı layihələrlə hərbi-sənaye kompleksinin inkişafı çərçivəsində dünya ağalığı uğrunda gedən mübarizədə yeni, daha dəqiq silahların yaradılması planını nəzərdə tutur. Məhz buna görə də, Amerika ekspertləri tərəfindən alternativ olaraq, regional münaqişələrdə nüvə silahının “yüngül” növündən istifadəni təmin edən “qarşılıqlı təminatlı məhv etmə” konsepsiyası işlənib hazırlanmışdır. Amerika elitasında əvvəllər də SSRİ tərəfindən təhlükəyə səbəb olacaq qüvvələrin inkişafının qarşısının alınması istiqamətində real işlər aparılmışdırsa da, bu istənilən nəticəni ancaq SSRİ-nin çökməsindən sonra vermişdir. Bu faktor zaman etibarilə, Amerikanın mütləq güc üstünlüyü ideyaları ilə tərbiyələnmiş Amerikanın bütöv bir siyasətçi nəslini formalaşdırmışdır.

Böyük C.Buşun prezidentliyi dövründə (1989-1992) regional münaqişələrdə qüvvələrin intensiv istifadəsinə görə “SSRİ-yə qarşı böyük nüvə müharibəsi” senarisi üzrə Amerika strateji planlaşması fəaliyyətə başladı.

12 may 1989-cu ildə ABŞ prezidenti Hüstonada (Texas ştatı) çıxışında qeyd etmişdir ki, Vaşinqtonun qarşısında SSRİ-nin tərksilah edilməsi kimi daha böyük vəzifələr durur. 1990-cı ilin martında Ştab rəislərinin komitəsi etiraf etmişdir ki, “üçüncü dünya ölkələri”nin hər hansı biri tərəfindən təhlükə yaranarsa, strateji nüvə silahlarından istifadə etmək olar. Fars körfəzində Birinci müharibə başa çatdıqdan sonra, ABŞ-ın müdafiə naziri R.Çeyni Pentaqona kütləvi qırğın silahlarına malik olan regional düşmənlərə qarşı müharibə planı işləyib hazırlamağı tapşırırdı (KQS). (1, 285) Sovet İttifaqının Vaşinqtonun mütəffiqi olmayan region dövlətlərinə istiqamətlənmiş tərksilah strategiyasının yenidən təşkili haqqında geniş məqalələr çap olunmasına səbəb oldu.

Yeni prioritetlər 1991-ci ilin avqustunda qəbul edilmiş “ABŞ-ın milli təhlükəsizlik strategiyası”nı möhkəmləndirdi. (2) Onun müəllifləri SSRİ ilə müharibə təhlükəsinin azalmasını, eyni zamanda, regional münaqişələrin yaranması təhlükəsinin artmasını qeyd edirdilər. Strategiyanın əsas vəzifəsi isə Amerika silahlı qüvvələrinin strateji səfərbərliyini gücləndirmək və ABŞ-ın okean dövlətləri içərisində aparıcı statusunu qoruyub saxlamaqdır. Sənəd, həmçinin mahiyyətə yeni dünya düzənində Vaşinqtonun liderliyinin təminatı olan “gələcək qlobal dünyanın əsası kimi siyasi və iqtisadi azadlıq prinsiplərinin qorunması və saxlanması”nın əhəmiyyətini qeyd edirdi. Belə yanaşma Birləşmiş Ştatların hərbi güc tətbiq etməsi üçün senarilərinin sayını artırırdı.

SSRİ-nin dağılması, Amerika strateqlərinin qarşısına yeni vəzifələrin planlaşdırılmasını qoyurdu. Böyük Corc Buş və U. Klintonun bu istiqamətdəki ardıcıl fəaliyyətləri SHS-1 (Strateji Hücum Silahları)-nın Məhdudlaşdırılması üzrə Sovet-Amerika müqaviləsini (1991) qorumağa, (2) Rusiyaya bölünəbilən materiallar üçün anbarların tikilməsində yardım etməyə, SHS-1-in daha da təkmilləşdirilməsinə və (3) Ukrayna, Belarus və Qazaxıstanın nüvə dövlətinə çevrilməsinə kömək etdi. Amerika tədqiqatçıları bu gün də ABŞ rəhbərliyinin nəyə əsaslanaraq Rusiyaya kömək etməsilə bağlı mübahisə edirlər: sovet nüvə silahının yayılması ehtimalından doğan narahatlığa, yoxsa, rəqibin nüvə potensialının zəiflədilməsinə. (3, 145) Lakin bütünlüklə Amerikanın sovet nüvə irsinin müzakirəsində geniş iştirakı nəticəsində Vaşinqton rəsmi Moskvaya Amerikanın liderliyini və ABŞ-ın KQS (Kütləvi Qırğın Silahları)-nın yayılmamasının beynəlxalq sülh sisteminin təminatına çevrildiyini qəbul etdirdi.

1992-ci ildə ABŞ-ın "liderlik" və "hegemonluq" siyasətinin tərəfdarları arasında müzakirə də keçirildi. (4, 58) İlk dəfə olaraq müttəfiqlərlə qarşılıqlı fəaliyyətin genişləndirilməsi, həmçinin müqavilələrlə stabilləşmiş Rusiyanın KXR ilə "bağlılığı"nın analizi açıq olaraq mübahisə mövzusunə çevrildi. Bu mübahisədə birincilər, müttəfiqlərlə genişləndirilmiş tərəfdaşlığı müdafiə edir, ikincilər isə Rusiya və Çinin "bağlılığa" əsaslanan stabilləşdirmə müqavilələrinin imzalanması mövqeyini ön plana çıxarırdılar. İkincilər hesab edirdilər ki, ABŞ yeni rəqiblərini hərbi qüvvə tətbiq etmək də daxil olmaqla hər vasitə ilə dəf etməlidir. Bu mənada, "hegemonluq" istiqamətinin tərəfdarlarının mövqeyini ifadə edən ABŞ müdafiə nazirliyinin işə aid sənədlərinin KİV-də çap olunması ilə bağlı mübahisələr 1992-ci ilin martında böyük rezonansa səbəb oldu.

U.Klintonun demokratik administrasiyasının hakimiyyət başına gəlməsi bu tip məsələlərə "lider" yanaşmasının qələbəsi oldu. 1993-cü ilin payızından etibarən isə həyata keçirilməyə başlanan "demokratiyanın genişləndirilməsi" strategiyası, ABŞ-ın AB ölkələri ilə, o cümlədən keçmiş sosialist ölkələri və transatlantika institutları ilə münasibətlərinin möhkəmlənməsini və insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulmasının qarşısının alınması istiqamətində, humanitar aksiyaların həyata keçirilməsini nəzərdə tutdu. Bu problemləri həll etmək üçün U.Klinton administrasiyası 1995-ci ildə ABŞ-ın regional problemlərə cəlb olunması üçün çevik və seçmə strategiyasını hazırladı. Bu çərçivədə Amerika hərbi qüvvələrindən istifadənin dörd variantını hazırladı.

Birinci - sülhməramlı əməliyyatların aparılması idi. 18 iyun 1993-cü ildə U. Klinton "sülhməramlı missiya" (peace-keeping operations) və "sülhün mühafizəsi əməliyyatları" (peace-enforcement operations) anlayışlarına bölünən "13 sayılı Hesabat Direktivi"ni "(PRD - 13)" imzaladı. Bunun əsasında "yeni müdaxiləçilik" məsələsi - humanitar məqsədlər altında digər ölkələrin daxili işlərinə müdaxilə -üçün bir ədəbi jarqonu formalaşdırdı. Buna uyğun olaraq ekspertlər də "uğursuz dövlətlər" (failed states) və "dövlətquruculuğu" (nation-building) konsepsiyalarını hazırladılar. Nəticədə "yeni müdaxiləçilik" in son mərhələsi - insan hüquqlarının müdafiəsi adı altında həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar - "humanitar müdaxilə" anlayışı kimi qəbul olundu. Bütün bu yeniliklər 1997-ci və 1999-cu illərdə "Yeni Əsr üçün ABŞ Milli Təhlükəsizlik Strategiyası" (5) konsepsiyasında öz əksini tapmış oldu.

İkincisi - sabitliyin qorunması siyasəti (sabitliyin saxlanması və təhlükənin qarşısını alma) idi. Amerika Birləşmiş Ştatlarının müttəfiqlərinin "avtoritar rejimlər" in təcavüzünün qurbanı olduğu bir vəziyyətdə necə hərəkət etmək lazım olduğu haqqında müzakirələrə "Səhrada Tufan" əməliyyatı canlanma gətirdi. Belə ki, 1960-cı illərdə hazırlanmış "böhranın idarə edilməsi" (crisis management) konsepsiyasına da bu dövrdə və məhz "Səhrada Tufan" əməliyyatı yeniliklər gətirdi. Amerika mütəxəssisləri belə hesab edirdilər ki, ABŞ-ın adı və

strateji nüvə silahlı qüvvələri sahəsindəki böyük üstünlüyü, "təhlükəli" ölkələrin (ilk növbədə İraq, İran, Şimali Koreya) onun müttəfiqlərinə hücum etmək ehtimalının qarşısının alınmasında bir faktor ola bilər. Belə ki, nüvə silahlarının üstünlüyü şəraitində, rəqib dövlətlərin iqtisadi imkanları silahlanmanın gücləndirilməsinə imkan verməyəcəkdi. Belə ki, bu strateji mövqə sovetlərə qarşı mübarizədə özünü doğrultmuşdu. Nəticədə rəsmi Vaşinqton, bu ölkələrin vura biləcəyi ziyanın (deterrence by denial) (6, 55) qarşısının alınması konsepsiyasını yaratdı.

Üçüncüsü - nüvə silahlarının yayılmasına qarşı strategiyadır (counter-proliferation strategy). Bu anlayış, ABŞ-ın Müdafiə Naziri Les Aspin tərəfindən 7 dekabr 1993-cü ildə yaradılmış və kütləvi qırğın silahının (WMD) yayılmasının qarşısını almaq üçün güc tətbiq edilməsini nəzərdə tuturdu. 1993-1997-ci illərdə bu strategiya Vaşinqtonun nüvə strategiyasının tərkib hissəsi elan edilmişdir. (7, 76) Lakin bu müddəalar tədricən həyata keçirilirdi, çünki iki gütblü sülh sisteminin çökməsindən sonra hərbi-siyasi proseslərin "özəlləşdirilməsi" anlayışı ortaya çıxdı ki, bu da proseslərin kənardan idarə edilməsini nəzərdə tutur və bu sistem günümüzdə müvəffəqiyyətlə tətbiq olunmaqdadır. Sözügedən strategiyanın özünə gəldikdə isə bir misal olaraq demək olar ki, Koreya yarımadasında (1993-1994) ilk "nüvə həyəcan"ı zamanı Pentaqonda KXDR-nin nüvə təsislərinə zərbə endirməyin mümkünlüyü sadəcə müzakirə edildi. Çünki heç bir halda nüvə silahını bu yarımada tətbiq etmək mümkün deyildi. Bu faktor 1995-ci ilin əvvəllərində ABŞ-ın KİV-ində İranın nüvə təsislərinə önləyici zərbələrin endirilməsi məsələsinin müzakirəyə çıxarılmasını əsaslandırır. Belə ki, bipolyar sistemin süqutundan sonra, Amerika strateqləri, rəqibə qalib gəlmənin daha mükəmməl sistemlərini hazırlamışlar ki bu da az məsrəflə istənilən məqsədə çatmanı əsaslandırır. XX əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısında İraq faktoru ön plana çıxdığında, ABŞ ekspertləri iddia edirdilər ki, İraqı BMT müfəttişləri üçün "problemlı" aməntəqələri açmağa məcbur etmək və ya Bağdadı KQS-nin istehsalından məhrum etmək lazımdır. Bu həmin dövrdə bu gün tətbiq olunan kənardan idarə sisteminin tam mükəmməl şəkildə realizəsinin mümkün olmadığından irəli gəlirdi. Nəticədə, bəlli hərbi müdaxilənin həyata keçirilməsi üzərində dayanıldı və bu gün həmin hərbi müdaxilə də artıq siyasi və elmi müzakirələrə mövzu olmuşdur. Bunu həm də, Əfqanıstan faktoru təsdiq edir və kənardan idarə etmə doktrinasının əhəmiyyətini daha açıq şəkildə göstərir. Qeyd edək ki, bu regional münasibətlərə nisbətə tətbiq olunan bir sistem kimi hazırlanmışdır.

Dördüncüsü - böyük dövlətlər arasında olan rəqiblərlə müharibə etmək idi. 1989-1994-cü illərdə aparılan müzakirələr zamanı ABŞ analitikləri belə qərara gəldilər ki, Çin "yeni super güc" çevrilə bilər ki, bu da ABŞ üçün potensial təhlükədir. Oxşar fikirlər 90-cı illərin ortalarında Çinin Tayvana qarşı güc tətbiq etməyə hazır olduğunu göstərməsilə geniş vüsət aldı. Pekinin Tayvan, Cənubi Çin dənizi ilə mübahisəli Nepal və Vyetnam adaları, Hindistanla sərhəd rayonlar üzərində nəzarət yaratmaq məqsədilə hücumla başlayacağı haqqında yazılar nəşr olunurdu. (7, 221) Təxmini Amerika-Çin toqquşması Vaşinqtonda Pekinin hər hansı bir münəqişəsinə ABŞ-ın diqqətlə hazırlanan müdaxiləsi kimi qəbul edilirdi.

Bu anlamda Rusiya ilə münasibətlər daha da mürəkkəb idi. 1990-cı illərin əvvəllərində Amerika analitikləri belə hesab edirdilər ki, Moskva sürətlə nüvə arsenalını azaldacaq və ABŞ-la bərabər xarici nəzarət siyasətini həyata keçirəcək. Lakin START -2 (1993) müqaviləsinin ratifikasiyası və Amerikanın təklif etdiyi START -3 (1997) müqaviləsindən Rusiyanın imtina etməsi sübut etdi ki, Moskva birtərəfli tərksilah üçün hazır deyil. Bununla paralel olaraq, Rusiya Balkanlardakı hərbi əməliyyatlarla, NATO-nun genişləndirilməsi, Xəzəryanı regiondakı siyasəti və İran məsələsindəki mövqeyi ilə bağlı Vaşinqtonu tənqid edirdi. Buna görə də, 5 yanvar 1995-ci ildə ABŞ müdafiə naziri Uilyam Perry Rusiyanın xarici siyasətinin vektoru

dəyişəcəyi halda yerləşdirilmiş nüvə başlıqlarının operativ quraşdırılmasını nəzərdə tutan “təhlükəsizliyin qarşılıqlı təminatı” (mutually assured safety) adlı doktrina irəli sürdü. Proseslərin gedişi göstərirdi ki, XX əsrin 90-cı illərinin sonundan etibarən, Amerika ekspertləri nəzəri cəhətdən Vaşinqtonun keçmiş Sovet ərazilərindəki silahlı münaqişələrdən birinə qoşula biləcəyini istisna etmirlər. (8, 149) 2008-ci ilin avqustunda Cənubi Osetiya ətrafında baş verən hadisələr də bu nəticənin əsaslı olduğunu kifayət qədər təsdiqləyir.

ABŞ analitikləri bu senarini işləyib hazırlamaqla diqqəti bəzi məsələlərə yönəldirdilər. İlk olaraq vurğulanırdı ki, “önləyici diplomatiya” siyasəti çərçivəsində ABŞ BMT ilə birlikdə fəaliyyət göstərir. İkincisi, 1992-ci ildə “Ümumavropa təhlükəsizliyi siyasəti”nin həyata keçirilməsi çərçivəsində NATO strukturlarının təkrarlanması qəbul edilməzliyi sübut edilirdi. Üçüncüsü, NATO-nun “yeni çağırışlar”la yüksək Çevik Alyansa çevrilməsi istiqamətində müxtəlif layihələr hazırlandı və bu mövqelər NATO-nun Brüsseldə (1994), Berlində (1996) və Vaşinqtonda (1999) keçirilən zirvə toplantılarında ABŞ-ın rəsmi mövqeyini əsaslandırır. Nəhayət, Alyansın iştirakçılarının milli ərazilərindən kənarında güc istifadə etməsinə imkan verən yeni strateji konsepsiya qəbul edildi.

Yuxarıda qeyd olunanlara daha bir faktor əlavə edə bilərik ki, bu da hərbi qüvvələrin məhdudlaşdırılması adı altında yeni hərbi quruculuğun üstünlüklərini nəzərdə tuturdu. 1997-ci ilin “Milli Hərbi Strategiya”-sı informasiya-kosmik telekommunikasiyası vasitəsilə bütün növ silahlı qüvvələrin qarşılıqlı fəaliyyətinin – “Qlobal birgə əməliyyatlar” (global joint operations) konsepsiyasına keçdiyini elan edirdi. Bu anlamda xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Pentaqonun Xüsusi Hesabatları “Birgə Baxış 2010” (1996) və “Birgə Baxış 2020” (2000) aerokosmik birləşmələrin, hipersonik kruiz raketlərinin, supersonik yüksək atmosferli və sub-orbital təyyarə aparatlarının yaradılmasını hərbi quruculuğun prioritetləri elan edib. (9) Respublikaçılar bu tədbirlərin ənənəvi ümumi təyinatlı qüvvələri zəiflədəcəyindən ehtiyat etsələr də, hərbi mütəxəssislər bunun tam əksini sübut etmişlər ki, bunun nəticəsində də ABŞ bu gün artıq 5-ci nəsəl hərbi təyyarələrin kütləvi istehsalını realizə etməkdədir.

Oxşar istiqamətlər nüvə sahəsində də üstünlük təşkil edirdi. Bu məqsədlə də ayrıca olaraq 1992-ci ilin noyabrında Pentaqonda “hərəkət” hədəflərinin məğlub planının hazırlanması üçün nəzərdə tutulan departament daxili tədqiqat qrupu (Strategic Planning Studying Group) yaradıldı. 1994-cü il 18 sentyabrda təqdim edilmiş “ABŞ-ın nüvə siyasətinin icmalı”nda nüvə zərbələri üçün əsas hədəflərin şəhərlər və sənaye obyektləri deyil, düşmən nüvə silahları və müvafiq infrastruktur olmaları təsdiqlənirdi. 1995-ci il iyunun 24-də isə Pentaqon nüvə silahlarının yeni növlərinin yaradılmasını nəzərdə tutan sualtı qayıqlarda (submarinlərdə) ballistik raketlərdə yerləşdirilən nüvə başlıqlarının təhlükəsizliyinin artırılması üçün bir proqram başlatdı. (10) Bunun nəticəsi idi ki, ABŞ-da regional münaqişələrdə nüvə silahlarının “yüngül” növlərindən istifadəni nəzərdə tutan müəlliflərin əsərləri meydana gəldi.

Bütün bunların əsasında isə 1990-cı illərin sonunda Amerika Ekspert Birliyi, raketdən müdafiə yaradılması hesabına ABŞ-ın strateji müdafiəsinə (no vulnerability) nail olmaq üçün yaradılan layihələrlə maraqlanırdı. Bəllidir ki hələ 1991-ci ildə Konqres “Strateji Müdafiə Təşəbbüsü” proqramını hərbi əməliyyatlar səhnəsində raketdən müdafiə sisteminin inkişafı layihəsinə çevirmişdi. Məhz bunun əsasında 1995-ci ilin fevralında Respublikaçılar Klinton administrasiyasını “atmosferi ələ keçirmək” sisteminin inkişafı proqramının qəbuluna məcbur etdi. Bu isə 1997-ci ildə raketdən müdafiənin strateji və taktiki sisteminin fərqləndirilməsi üzrə “Nyu York Protokolu”nun START -2 müqaviləsinin ratifikasiyası haqqında müzakirələri artıq gündəmə gətirdi. 1998-ci il oktyabrın 13-də isə ABŞ-ın ballistik raketlərdən müdafiəsinin dəyərləndirilməsi üzrə Müdafiə Nazirliyi Komissiyasının dərc olunmuş hesabatında “yaramaz

dövlətlərin” ballistik raketləri məğlub etməyi bacaran strateji raketdən müdafiənin məhdud sistemini yaratmağın vacibliyi elan edilirdi. Bu müzakirələr isə nəticə etibarilə, 1972-ci il raketdən müdafiə üzrə Sovet-Amerika Müqaviləsinə yenidən baxılması ilə əlaqədar olaraq Rusiya ilə danışıqlara başlamaq üçün Klinton administrasiyasının 1999-cu il qərarının qəbul edilməsinə təsir göstərdi. (11, 51)

Qlobal nəzarət və idarəetmə strategiyası çərçivəsində, 1990-cı illərdə Klinton administrasiyası ABŞ milli maraqlarının qorunması üçün liderlik doktrinasının həyata keçirilməsinin ən yaxşı vasitə olduğunu hesab edirdi. Doktrina çərçivəsində silahlı qüvvələrdən istifadə Amerika xarici siyasət strategiyasının “son ehtiyat vasitəsi” hesab edilirdi. Ancaq 1990-cı illərin ortalarında Pentaqon ABŞ-ın müttəfiqlərindən və rəqiblərindən hərbi-texniki cəhətdən ayrılmasına yönəlmiş layihələrin hazırlanmasına başlandı. Bu planların qismən həyata keçirilməsi Pentaqona ABŞ silahlı qüvvələrinin tətbiqi senariyasını diversifikasiya (çəşidləndirməyə) etməyə imkan verdi.

Lakin 2001-ci ildə Corc W. Buşun respublikaçılar administrasiyası hakimiyyətə gəlməklə ABŞ-ın strateji planlarının inkişaf vektoruna düzəlişlər etdi. Hələ 1997-ci ildə “Yeni Əsrin Amerika layihəsi” əsasında ABŞ-da neo- mühafizəkar hərəkət yarandı. 2000-ci il prezident seçkilərində iştirak edən bir sıra siyasət adamı Respublikaçılar Partiyasında yüksək vəzifələr tutdular. Məhz bu siyasətçilər neo-mühafizəkarlar “qloballaşma” layihələrinə çox vaxt ayırdığına və yaranmış dünya düzəninə əsaslarının möhkəmləndirilməsində kifayət qədər sərtlik göstərmədiyinə görə Klinton administrasiyasını tənqid edirdilər. Bu fikirlər isə rəsmi Vaşinqtonun yenilənmiş hərbi-siyasi strategiyasının əsasını təşkil edirdi.

Neo- mühafizəkarların strateji planlaşdırma sistemə təsiri artıq 2001-ci ilin birinci yarısında özünü büruzə verdi. 2001-ci il yanvarın 11-də ABŞ Müdafiə Naziri Donald Rumsfeldin rəhbərlik etdiyi komissiya Amerika orbital qruplaşmasını qorumaq üçün “kosmik silah” hazırlanması üzrə işlərin sürətləndirilməsini tövsiyə etdi. 2001-ci il mayın 1-də isə Prezident Corc Buş Rusiya və Çinin mövqeyindən asılı olmayaraq, ABŞ-ın raketdən müdafiə müqaviləsindən çıxmaq haqqında fikirlərini bəyan etdi. 2001-ci ilin yazında ABŞ-ın Tayvanda “Aegis” taktiki raketdən müdafiə sistemlərini quraşdırmaq cəhdi ABŞ-Çin münasibətlərini gərginləşdirdi. (12, 42) Amerika KİV-də Vaşinqton-Pekin məhdud hərbi qarşıdurmasının mümkünlüyü haqqında yenidən yazılar dərc olunmağa başlandı.

Bununla belə, Corc W. Buş administrasiyasının transmilli terrorizmə müharibə elan etməsilə vəziyyət dəyişdi və bu arada 2001-ci il 11 sentyabr hadisələri baş verdi. O vaxtdan etibarən ABŞ-ın strateji düşüncəsində “transmilli müharibə” (transnational war) (13, 125) anlayışı təsdiqləndi ki, bu da lokal münaqişə və müharibələrin “özəlləşdirilməsi” anlamını hərbi-siyasi gündəmə gətirdi. 1990-cı illərə aid sənədlər uyuşdurucu alverinin və terror təhlükəsinin artmasından bəhs edən “yeni çağırışlar”ı əks etdirirdi. Lakin bu təhlükələr regional münaqişələrlə müqayisədə ikinci dərəcəli hesab edilirdi. 2000-ci illərin əvvəllərində terror şəbəkələrinə qarşı çıxmaq daha böyük əhəmiyyət kəsb etməyə başladı.

Hərbi gücdən istifadə etmək üçün daha çox mümkün senari, terror şəbəkələrinin silahlı dəstələrinin (kvaziorduların) dağıdılması oldu. 2001-2002-ci il Əfqanıstan müharibəsinin gedişində şəbəkə təşkilatı “Əl-Qaidə” hərbi əməliyyatlar aparan silahlı dəstələr yaratdı. Pentaqon mütəxəssisləri belə bir vəziyyətin digər bölgələrdə təkrar olunacağından ehtiyat edirdilər. Bununla əlaqədar olaraq 2004-cü il 13 noyabrda ABŞ-ın Müdafiə Nazirliyi “kəşfiyyat xarakterli hərbi əməliyyatlar” (fighting for intelligence) doktrinasını hazırladı: dəstələrin, təlim düşərgələrinin və terrorçular hazırlayan WMD – kütləvi qırğın silah (Weapons of Mass Destruction) müəssisələrinin məhv edilməsi qərara alındı. 2006-cı ildə “Terrorla mübarizə

üzrə Milli Strategiya” isə faktiki olaraq terroristlərin liderlərinin, təbliğat və əlaqə vasitələrinin, təlim düşərgələrinin, maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün lazım olan avadanlıqların, rabitə sistemlərinin aradan qaldırılmasını ifadə edirdi.

Paralel olaraq, ABŞ-da “uğursuz dövlətlər” və “dövlətquruculuğu” konsepsiyaları yenidən müəyyən edildi. (14, 47) Əslində hələ 1990-cı illərdə ABŞ analitikləri bu konsepsiyaları dövlət müəssisələrinin tam fəaliyyətini təmin edə bilməyən Afrika və Latin Amerikası ölkələrinin hökumətlərinə tətbiq edirdilər. 2001-ci ildən isə ABŞ ekspertləri “uğursuz dövlətlərin” terror şəbəkələri üçün baza ola biləcəyindən ehtiyat edirdilər. Onlara “normal” dövlət qurmağa yardım etmək məqsədilə bu ölkələrə müdaxilə etmək senariləri hazırlandı.

Bu faktor çərçivəsində “rejim dəyişikliyi” doktrinası xüsusi yer tutmağa başladı. 2002-ci il yanvarın 29-da C.Buş konqresə terror təşkilatları ilə əməkdaşlıq edən diktator dövlətlərinin “bəla ox”u (Axis of Evil) olduğu və hər an onlara kütləvi qırğın silahlarını verə biləcəkləri haqqında məlumat verdi. 2002-ci il iyunun 1-də West Pointdə Hərbi Akademiyada çıxış edən ABŞ prezidenti bildirdi ki, “KQS (kütləvi qırğın silahları)-nın və raket texnologiyalarının terroristlərin əlinə keçəcəyi halda Pentaqon bu ölkələrə qoruyucu zərbə endirə bilər”. Bu tendensiyaya əsaslanaraq, 2002-ci il “Milli Təhlükəsizlik Strategiyası” aşağıdakı fikirlərə əsaslanırdı:

1. “preemptive strike” (təcavüzə hazırlaşan düşmənə önləyici zərbələr);
2. “preventive strike” (potensial təhlükə yaradan düşmənə qarşı önləyici zərbələr) (15,

159)

Qeyd olunanlar çərçivəsində ABŞ strateji konsepsiyalarında coğrafi prioritetlər də dəyişdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ təhlükəsizlik konsepsiyalarının mərkəzində Avropa və Şərqi Asiya dururdu. 2001-ci ildən başlayaraq Yaxın Şərq və Mərkəzi Avrasiya ön plana çəkilməyə başladı. Çünki Buş administrasiyasının fikrincə əsas transmilli terror şəbəkələri, uyuşdurucuların əsas istehsalı, tanınmayan nüvə dövlətləri və karbohidrogen ehtiyatları bu regionlarda yerləşir. Qlobal təhlükəsizlik əhəmiyyəti daşıyan bu məsələdə, NATO-nun Avropa müttəfiqləri Avrasiyada ABŞ strategiyasının “arxa cəbhə təminatçısı” rolunu oynamağa başladılar. Bu prosesin dünya siyasətindəki yeri ona gətirib çıxardı ki, nəticədə aparıcı media qurumları, dünya siyasətindən “Avropanın təcrid olunması”, Aİ və ABŞ ölkələrinin strateji mədəniyyətlərinin ayrılmasının artması haqqında məqalələr dərc etməyə başladılar. Amerika ekspertləri isə NATO-nun, Türkiyədən Hindistan və Çinin qərb sərhədlərinə qədər olan ərazidə güclü layihələşdirməyə qadir olan bir qrupa çevrilməsinin vacibliyindən danışmağa başlamışdılar.

Lakin bu proses çərçivəsində ABŞ hərbi quruculuğunun üstünlüyü, ümumi təyinatlı qüvvələrdən istifadə fikrinə qayıtması oldu. Hələ 1999-2000 ci illərdə hərbi ekspertlər Kosovo əməliyyatında “hava qüvvələrindən” həddindən artıq istifadə etdikləri üçün, Klinton administrasiyasını tənqid edirdilər. Ona görə də, 2003-cü ildəki səhvləri düzəltmək üçün ABŞ Müdafiə Naziri bütün növ qoşunların hərəkətilə düşmən müdafiəsinin dərinliklərinə hücumu nəzərdə tutan “birgə xüsusi əməliyyatlar” (joint special operations) konsepsiyasını təsdiqlədi. Bu əsasən də 2004-cü il aprelin 13-də Müdafiə Naziri Donald Rumsfeld “10—30—30” formulu əsasında fəaliyyət göstərən qlobal silahlı qüvvələrin yaradıldığını elan etdi. (16, 133) Nəticədə qeyri-mütəşəkkil qüvvələrlə mübarizədə qələbə çalmaq üçün quru və hava qüvvələrinin birgə fəaliyyətinin vacibliyini əks etdirən “birləşmiş qüvvələr” konsepsiyasına tələb artdı.

Bu yeni problemlərə nüvə planlaşdırma sistemi də uyğunlaşmağa başladı. 2002-ci il 8 yanvarda nüvə və qeyri- nüvə silahlarından (joint nuclear operations) istifadə əsasında “birgə əməliyyatlar”ın keçirilməsini nəzərdə tutan “ABŞ-ın yeni nüvə siyasətinin hesabı” təsdiq

edilmişdir. Buna görə idi ki, 2002-ci ilin yazında ABŞ- mediasında yüksək müdafiə hədəflərinin məğlub edilməsi üçün zəif nüvə başlıqlarının yaradılması haqqında aparılan tədqiqat işləri ilə bağlı yazılar nəşr olunmağa başlandı. 2003-cü il noyabrın 22-də ABŞ Konqresi 1994-cü ildə “super kiçik” nüvə silahlarını yaratmaq üçün aparılan işləri blokə edən Furs-Sprat qətnəməsini ləğv etdi. “Nüvə silahlarından istifadə etməklə birgə hərbi əməliyyatlar” doktrinası (2005) lokal hərbi münaqişələr zamanı nüvə silahlarından önləyici istifadə imkanını nəzərdə tuturdu. (17, 21) Bu yeniliklərin əksəriyyəti 1993-1994-cü illərdə siyasətdə özünə yer alsada, “anti-terror əməliyyatı” bu yenilikləri ancaq 2000-ci illərdə qanuniləşdirməyə imkan verdi.

Ona görə də, Buş administrasiyasının strateji yenilikləri ictimai rezonansa səbəb oldu. Demokratlar sübut etməyə çalışırdılar ki, “önləyici müharibə” ideyası XIX əsrin ortalarından mövcud olan və yalnız təcavüzə hazırlaşan düşməyə zərbə endirməyə imkan verən Amerika Strateji Mədəniyyətinə qarşıdır. Müxaliflər isə Konqresin və Ali Məhkəmənin səlahiyyətləri hesabına prezidentin səlahiyyətlərini genişləndirmək istəyən R.Niksonun (1969-1974) “imperiya prezidentliyi” haqqında fikirlərini xatırladırdılar. Respublikaçılara yaxın olan ekspertlər isə bildirirdilər ki, ABŞ getdikcə Antik Romanı xatırladan “demokratik imperiya”ya çevrilir. (18) Lakin bu bəyanatlar içərisində rəşional mövqə də var idi: “Patriot Act”ın (2001) qəbul edilməsi vasitəsilə terrorizmlə mübarizə aparmaq adı altında və kəşfiyyat sistemində (2004) islahatların keçirilməsi yolu ilə ABŞ kəşfiyyatının səlahiyyətləri genişləndirildi.

Digər istiqamət isə anti terror əməliyyatlar ilə beynəlxalq hüquq normaları arasında ziddiyyətin artması haqqında müzakirələr idi. Belə ki, Əfqanıstandakı müharibə zamanı Corc W. Buş administrasiyası Talibləri əsir kimi qəbul etmirdilər. Məhz buna görə idi ki, tarixdə ilk dəfə ABŞ, hüquq müdafiəçiləri təşkilatlarının tənqid hədəfinə çevrildi. Vaşinqtonun özünün yaratdığı dünya düzəninin təməlini sarsıtması və az qala “qloballaşmanın sonu”nu yaxınlaşdırması ilə bağlı bəzi yazılar dərc olunmağa başladı. Digərləri isə əksinə belə hesab edirdilər ki, Əfqanıstan və İraqdakı iddiaçılar zənciri vasitəsilə ABŞ, yeni “qlobal” hüquq yaradır ki, onun da normaları heç də həmişə XX əsrin əvvəllərində qəbul edilmiş Haaqa və Cenevrə konvensiyalarının müddəalarına uyğun gəlməyəcək.(19)

İraq müharibəsindən sonra “qlobal antiterror koalisiya”sı dağılıdıqdan sonra, Corc W. Buş administrasiyası meqaterrorizm və nüvə silahının yayılması ilə mübarizənin köməyi ilə onun birliyini yenidən canlandırmağa çalışdı. 2004-cü ilin əvvəllərində ABŞ, Klintonun kütləvi qırğın silahlarının yayılması əleyhinə və terror şəbəkələrinin əlinə keçməsinin qarşısını almaq strategiyasını dəyişdirməyə çalışırdı. Amerika tədqiqat mərkəzləri nüvə enerjisi sahəsində beynəlxalq davranış qanunun layihəsini işləyib hazırlamışdı. Yeni sənədin layihəsi aşağıdakıları nəzərdə tuturdu :

- Yüksək zəngin urandan az zəngin urana keçid ;
- Ağır su reaktorlarının yüngül su reaktorlarına dəyişdirilməsi;
- Uranın zənginləşdirilməsi texnologiyasının inkişafına qadağa qoyulması;
- Nüvə yanacağı dövrü texnologiyası ölkələrindən 2004-cü il yanvarın 1-dək bu texnologiyalara malik olmayan ölkələrə beynəlxalq marotoriumunun tətbiq edilməsi;
- birləşmiş uran satan aparıcı dövlətlərin fəaliyyətini izləmək üçün monitoring təşkil edilməsi üçün Ümumdünya Nüvə Təşkilatının səlahiyyətlərini gücləndirilməsi.

Bu müddəaların bəziləri, NPT (National Pipe Thread) üzrə VII Hesabat Konfransında (May 2005) və 11 fevral 2004-cü ildə kütləvi qırğın silahlarının yayılmaması əleyhinə problemlərlə bağlı C.Buşun çıxışında öz əksini tapmışdı. Lakin digər dövlətlər Amerika təkliflərini qəbul etmədi. Buna görə də, 2005-ci ilin ortalarından etibarən Vaşinqton KQS-nın yayılma-

ması sahəsində müstəqil siyasət yeritmək kursu götürdü. 2006-cı ilin sənədləri KQS-nın yayılmaması siyasətinin beş variantını nəzərdə tuturdu:

1. potensial təhlükəli dövlətdən nüvə proqramını almaq;
2. problemlə ölkələrin (ABŞ nöqtəyi nəzərindən) nüvə obyektləri üzərində nəzarətin yaradılması;
3. nüvə statusunu pozanların onlar tərəfindən bəzi razılaşmaların qəbul edilməsi əvəzinə qismən tanınması;
4. NPT-ni "pozanların" məcburi tərksilah edilməsi və güc təhlükəsi;
5. Uran istehsal edən kompaniyalara və uran xammalını təqdim edən ölkələrə təsir etmək. (20, 211)

Qeyd olunan tələblər, BMT Təhlükəsizlik Şurası üzvü olan dövlətlər tərəfindən yekdil olaraq qəbul olunmadı. Nəticədə, ABŞ yeni qüvvələr nisbətini nəzərə almaq məcburiyyətində qaldı ki, formalşdırılmasına başlanan yeni strategiyada kənardan idarə doktrinası tam şəkildə realizə olunmağa başlandı.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Raymond L. Garthoff. The Great Transition: American – Soviet Relations and the End of the Cold War. Washington: Brookings, 1994.
2. National Security Strategy of the United States. August 1991. Эл. Версия. портал: <http://www.fas.org>
3. Oleg Bukharin. The Future of Russia's Plutonium Cities // International Security. Vol. 21.No. 4. (Spring 1997).
4. Charles A. Kupchan, Clifford A. Kupchan. The Promise of Collective Security // International Security. Vol. 20. No 1. (Summer 1995).
5. PRD-13. Peacekeeping Operations. Электронная версия. Портал: <http://www.fas.org>.
6. Building a New Global Order: Emerging Trends in International Security / Ed. by David Dewitt, David Haglund, John Kirton. Oxford: Oxford University Press, 1994.
7. Фененко А.В. Теория и практика контрраспространения во внешнеполитической стратегии США. М., 2007.
8. George A. MacLean. Clinton's Foreign Policy in Russia: From Deterrence And Isolation to Democratization And Engagement. Burlington, VT, Ashgate, 2006.
9. National Military Strategy of the United States of America 1997. Электронная версия. Портал: <http://www.au.af.mil>
10. Joint Vision-2010; Joint Vision-2020. Электронная версия. Портал: <http://www.dtic.mil>
11. Mello G. That Old Designing Fever // Bulletin of the Atomic Scientists. Vol. 56.No. 1. (January / February 2000).
12. Charles L. Glaser, Steve Fetter. National Missile Defense and the Future of U.S. Nuclear Weapons Policy // International Security. 2001. Vol. 26. No. 1.
13. Monten Jonathan. The Roots of the Bush Doctrine: Power, Nationalism an Democracy Promotion in U.S. Strategy // International Security. Vol. 29. No 4. (Spring 2005).
14. The Threat of Terrorism: U.S. Policy after September 11 // International Security. Vol. 26. No 3. (Winter 2001 / 02).
15. Stephan D. Krasner, Carlos Pascual. Addressing State Failure // Foreign Affairs. Vol. 84. No 4. (July / August 2005).
16. Кейган Р. О рае и силе: Америка и Европа в новом мировом порядке. М., 2004

17. Barry R. Rosen. Command of the Commons: The Military Foundation of U.S. Hegemony // International Security, Vol. 28. No. 1. (Summer 2003).
18. Joint Publication 3-12: Doctrine for Joint Nuclear Operations Final Coordination (2) 15 March 2005. Электронная версия. Портал: <http://www.globalsecurity.org>.
19. Michael Boot. American Imperialism? No Need to Run Away from Label // USA Today. 2003. May 6.
20. Colin Dueck. New Perspectives on American Grand Strategy. A Review Essay // International Security. Vol. 28. No 4.

АЙНУР ГАДЖИГЕДИРЛИ

США: ДОКТРИНЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАК СВЕРХДЕРЖАВНЫЕ ПРИНЦИПЫ

Конец 20-го начала 21-го века, мировое политика изменилась очень быстрыми темпами и процессами в рамках общемировых глобальных тенденций, в результате чего миропорядка с его классическими понятиями потеряла свое первичное понятия и суть, что обычные компании и физические лица, не говоря уже целых различных группировок с их идеологиями могут воздействовать политикам целых государств.

США учитывая эти и еще более серьезные тенденции и факторы, первыми начали переустанавливать свою внешнюю и военно-политическую политику относительно мировой общественности. В целях создания более гибкими, более глубокими анализами и методами системы управления мировой политики, создали различные доктрины чтобы окончательно утвердиться как единственное сверхдержава в мировом господстве.

Данная статья раскрывает некоторые тенденции в плане современных военно-политических доктрин США в 90-е годы прошлого века и начале 21-го века. Именно этими доктринами США изменили систему мировой политики в пользу себя что является предметом данной статьи.

AYNUR HAJIGADIRLI

U.S. NATIONAL SECURITY DOCTRINE AS A SUPERPOWER PRINCIPLES

The end of the 20th, early 21st centuries, the global policy changed at a very fast pace and global processes within global trends, resulting in a world order with its classical notions lost its initial concept of the matter, where ordinary companies and individuals, including different private social entities, different societies, various groups with their ideologists can influence politicians of entire nations.

U.S. considering these and even more serious trends and factors between global states as first state reorganize its foreign and military-political policy on global public. In order to create a more flexible, more in-depth analysis and methods for control of world politics, created a different doctrine that finally establish for USA as the only superpower in the world domination

This article reveals some trends in the modern military and political doctrines of the United States in the 90 years of the last century and the beginning of the 21st century. Only with these given doctrines United States changed the system of world politics in favor of Washington which is the subject of the present article.

Rəyçilər: t.e.n. A.Musayev, t.e.d.M.B.Fətəliyev

Bakı Dövlət Universiteti, "Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi" kafedrasının 12.09.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür. (pr. №01)